

MO`G`ULLAR ISTILOSII ARAFASIDA XORAZMSHOHLAR DAVLATIDAGI VAZIYAT. CHINGIZXON VA MUHAMMAD XORAZMSHOH O`RTASIDAGI MUNOSABAT.

Xodjeyev Saidahrar

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Islomshunoslik fakulteti, Islom tarixi va manbashunosligi yo'nalishi 2- bosqich talabasi

Anotatsiya: *Ushbu maqolada siz Mog'ullarning O'rta Osiyoga yurishi davomida yurtimizdagi xunrezliklari va bularga sababchi bo'lganlardan Sulton Alouvuiddin Xorazmshoh va Chingizxon o'rtasida bo'lgan suhbat va elchilar almashunivi haqida batafsil ma'lumot olishingiz mumkin.*

Kalit so'zlar: *Sulton Qutbiddin Muhammad Oloviddin Xorazmshoh, Turkonxotun, Chingizxon, Bahovuddin Roziy, Mahmud Yalavoch, Shahzoda Jaloliddin Manguberdi.*

Sulton Qutbiddin Muhammad Oloviddin Xorazmshoh (Xorazmshoh) (1200–1220) davriga kelib mamlakatning hududlari behad kengaya boshladi. Sulton o'z onasi bo'lmish “Xudovandayi-jahon, dunyo va din saxovatpeshvosi Ulug' Turkon- ikki dunyo ayollari malikasi (Ismat ad-dunyo va ad-din Ulug' Turkon)” unvonini olgan qipchoq xoni Jonkishining qizi Turkonxotun harbiy ko'magi hamda qo'llab-quvvatlashi natijasida o'z hokimyatini mustahkamlab olishga, zafarli yurishlar qilishga muvaffaq bo'ldi. Mazkur g'alabadan o'ta ruhlangan Sulton Muhammad Xorazmshoh o'ziga “Iskandari Soniy” (ikkinchi Iskandar va saljuqiylarning buyuk sultoniga taqlid qilib) “Sulton Sanjar” unvonlarini oladi. Davlat muhriga esa “zil-Allohi-fil-ard” (Ollohning yerdagi soyasi) deb “kamtarona” yozdirishni buyuradi. Jurjoniyning yozishicha, sultonni har vaqt undan Sharqda joylashgan davlatlar qiziqtirar va uning Xitoy tomoniga harbiy yurish qilish niyati ham bo'lganligi aniq edi. Lekin Xitoy Chingizxon tomonidan o'sha yili olinganligini eshitgan sulton bu holni tasdiqlatish va qolaversa Chingizxon davlati xususida aniq ma'lumot olib kelish maqsadida sayidlar avlodidan bo'lmish taniqli zot Bahovuddin Roziyni o'z elchisi sifatida xon huzuriga jo'natadi. Bahovuddin Roziy boshchiligidagi elchilik guruhini Chingizxon Pekinda qabul qilib, ularga ijobiy munosabatda bo'ladi. Xorazm davlati elchilariga Chingizxon o'zaro ikki davlat o'rtasida tinchlik va do'stlik hukmronlik qilishi lozimligini uqtirib, o'zini “Sharq hukmdori” Xorazmshoh Muhammadni “G'arb elatlarining egasi” deb ta'kidlaydi. Xitoy yerlariga endilikda yurish qilish nojoiz ekanligini anglagan Xorazmshoh o'z diqqat-e'tiborini yana janub hamda g'arb hududlarga qaratadi. 1217-yili Bag'dod xalifasi an-Nosir (1180– 1225) sultonning Bag'dodni unga topshirishi va uning nomini xutbaga qo'shib o'qishini qat'iy rad etgach, Muhammad

Xorazmshoh 100 000 kishilik qo'shin bilan abbosiylar xalifaligiga yurishni boshlab yuboradi. Bag'dod yurishi tabiiy ofatlar tufayli muvaffaqiyatsiz yakun topadi. O'sha yili Muhammad Xorazmshoh Chingizxon huzuriga yana o'z elchilarini yuboradi. Bunga javoban Chingizxon kechiktirmasdan qimmatbaho sovg'alar va mollar orilgan katta karvon bilan o'z elchilarini xorazmshohlar sultoni huzuriga yuboradi. Sultonga mo'ljallangan qimmatbaho sovg'alar ichida Chingizxon o'lja olgan tuya o'rkachidek keluvchi oltin bo'lagi ham bor edi. Elchilarga xorazmlik taniqli savdogar Mahmud Yalavoch (Mahmud al-Aromiy) rahbar etib tayinlanib, yana 2 ta odam, buxorolik savdogar Alixo'ja va o'trorlik Yusuf qanqalar elchilik rutbasiga ega edilar. Sulton Muhammad bu elchilarni 1218-yil bahorida Buxoro shahrida qabul qiladi. Elchilar Chingizxon sultonning zafarli yurishlaridan xabardor ekanliklari, uni qudratli podshoh sifatida tan olib "o'zining eng ardoqli o'g'illari qatorida" ko'rishini bayon etishadi. Chingizxon o'z nomasida kuch-qudrati zafarini ko'rsatish ma'nosida Xitoy va qo'shni mamlakatlarni qanday kuch bilan egallaganligini ham aytib o'tadi. Elchilar nomasi shubhasiz sultonga ma'qul bo'lmaydi. Ayniqsa, davlatining xonini, uni o'zining "o'g'li" qatorida ko'rishi, sharq ustamonligida qaram qilish yoki o'z homiyligiga olish degan ma'noni anglatishini sulton yaxshi tushunadi. O'tror shaxrida Chingizxon tomonidan yuborilgan karvonni talanishi uni befarq qoldirmadi. Bu urushning boshlanishiga bir sabab boldi. Albatta Xorazmshoh ham katta xatoga yo'l qo'ygan edi, lekin urushning sababchisi va boshlovchisi u emas edi.

Mo'g'ullar Xorazmshoh ustiga harbiy yurish qilishdan avval, xonning buyrug'iga ko'ra harbiy sarkarda Jebe 1218 yilda Ettisuv va Qashg'ar ustiga harbiy yurishlar qilib, Kuchluk davlatini tor-mor keltirdi. Shunday qilib, mo'g'ullar O'rta Osiyoga harbiy yurish qilishdan avval zahira kuchlarini mustahkamlab, Talas vodiysigacha bo'lgan yerlarni o'z imperiyalari tarkibiga qo'shib oldilar. Shunday qilib ular bevosita Xorazmshohlar bilan chegaradosh bo'lib qoldilar.

XIII asr boshlaridan Xorazmshoh Anushteginiylar davlati yuqorida ta'kidlanganidek, o'z hududining kengligi, saltanat egasining nufuzi, xalqning salohiyatligi, madaniyatligi, xo'jalik hayotining yuqori saviyaligi bilan musulmon olamida buyuk davlat sanalar edi. O'zining ko'proq qang'li-qipchoq hamda turkmanlardan iborat muntazam qo'shiniga ega edi. (Ma'lumotlarga ko'ra umumiy qo'shinning soni 400 000 ga qadar yetib, bu mo'g'ullar qo'shiniga nisbatan barobar ortiq edi) Davlat musulmon olamida qabul qilingan qonun chiqaruvchi-dargoh hamda ijroiya-devonlar tizimida boshqarilar, davlat boshlig'i sulton hokimiyatining huquqlari hech bir qonun-qoida bilan chegaralanmagan edi. Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aslzoda guruhlar, mustavfiy (daftardor hisobchilar), qozilar, sadrlar va boshqa ko'plab saroy mansablaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turar edi. Hokimlar ko'p holda o'z bilganicha

ish tutishar, soliqlar to'lashning ham aniq tizimi yo'q edi. Hashar yo'li bilan bironbir yo'l, ko'prik, qal'a va boshqa inshootlarni qurish keng targalgan edi. Davlat ahvoli tang bo'lganda ko'p holda iqtodorga ishonch qolmas edi. Ayrim viloyat hokimlari shaxsan Turkon xotunga bo'ysunib, o'z bilganlaricha ish tutar edilar. Sulton Muhammadning validasi Turkon xotun qo'shin oliy sarkardalari bo'lmish qipchoq sarkardalari bilan aloqasi mustahkam, o'zi shu qabilaga mansub bo'lganligi uchun ularni hamisha qo'llab-quvvatlab turar edi. Sarkardalar, qo'shin boshliqlari, vazirlar, hokimlar ko'p holda uning ijozati va ko'rsatmasi ila tayin etilar, ular ham o'z navbatida, Turkon xotunga bo'ysunar edilar. Turkon xotun boshqa turkiy qabiladan bo'lmish kelini Oychechak va uning o'g'li, nabirasi Jaloliddinni yoqtirmas, bu ikki ayol o'rtasida davlatda ichki siyosiy ixtilof kuchli edi. Xorazmshoh "farzandlik mehri va hokimiyatga olib kelgan shaxs" sifatida onasini so'zini ikki qilmas, hamisha uning fikrlariga xohlasa-xohlamasa qo'shilar edi. Xorazmshohning onasi Turkon xotun aslida davlatdagi birinchi darajali shaxs hisoblanar, uning shiori "e'tasamtu Billohi Vahda" (ya'ni, yolg'iz Oллоhdan panoh so'rayman) muhriga yozilgan bo'lib, hukmdor farmoniga shu muhri bilan u birinchi imzo qo'ysa, uning farmoni vojib hisoblanar edi. Turkon xotun amri bilan taxt vorisi etib o'z qavmidan bo'lgan nevarasi O'zloqshoh tayin etilgan edi.

Muhammad Xorazmshoh o'zining yon-atrofdagi (G'ur, Xuroson, Movarounnahr, Mozandaron, Ozarbayjon va boshqalar) uncha kuchli bo'lmagan yerlarni tezlik bilan o'z qo'l ostida birlashtirib, o'z g'alabalariga juda berilib ketgan edi. Qoraxitoylar ustidan qozonilgan g'alabadan (1210) so'ng esa o'zini mutloq yengilmas deb hisoblab, islom olamiga egaligini ham da'vo qila boshladi. Uning armiyasi soni garchi son jihatdan ko'pchilikni tashkil etsada, bu qo'shin harbiy intizomi uncha mustahkam bo'lmagan, salohiyati ancha past, ko'proq janubliklardan olingan yo'llanma qo'shin edi. O'z navbatida bu qo'shin vatan mudofaasi uchun emas, balki ko'proq istilo, talon-taroj, o'lja olish uchun mo'ljallangan qo'shin edi. Haqiqatda Xorazmshoh kuchli, o'ziga munosib keluvchi raqib bilan kurash olib borgani yo'q hisobi, bu esa yuqorida qayd etilganidek, o'z harbiy mahoratiga ulkan ahamiyat berishiga olib kelgan edi. Joylarda noib va hokimlar, amaldorlar oddiy xalqqa nisbatan ko'pincha zo'ravonlik, tazyiq ila munosabatda bo'lar, bu esa Xorazmshohlar davlatiga nisbatan aholining noroziligiga sabab bo'lar edi. Soliqlar miqdori bir me'yorda turmas, mehnatkash ommaning ahvoli ancha og'ir edi. Masalan, 1219-yili Xorazmshoh xiroj solig'ini bir yo'la uch marotabagacha undirib olishga buyruq bergan edi. 1206, 1212-yillarda Buxoro va Samarqanddagi xalq g'alayonlar zo'ravonlik va soliqlar oshib ketishiga qarshi qaratilgan edi. Soliqlar va zo'ravonlikdan ezilgan xalqning Sulton Muhammadga e'tiqodi va ishonchi mo'g'ullar bosqini arafasida susayib ketdi.

Chingizxon o'zining yaxshi tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali Xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvolidan bohabar edi. Shuningdek, u ushbu qadimiy madaniyat va yuqori salohiyatga ega Movarounnahr ahlini osonlikcha bo'ysundirib bo'lmasligini ham yaxshi bilib, bo'lajak mahorabaga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. O'tror voqeasidan avvalroq Chingizxon qo'shinlarining Ettisuvga qilgan harbiy yurishlari sulton Muhammadni tashvishga solib qo'ygan edi. Garchi Xorazmshoh katta qo'shinga ega bo'lsa-da, o'zaro ittiloflar, sarkardalarga ishonchsizlik, o'z hokimiyatidan havfsirash Xorazmshoh qo'shinining zaiflashuvi, intizomning pasayishiga olib kelgan edi. Muhammad.Xorazmshoh mo'g'ullarga zarba berish xususida Urganchdan harbiy kengash chaqiradi. Unda ko'zga ko'ringan davlat arboblari, aslzodalar, harbiy sarkardalar ishtirok etadilar.

Asli xivalik mashhur fiqhshunos hamda davlat arbobi, shayh Ahmad ibn Umar Xivaqiy bor qo'shinni Sirdaryo bo'yiga to'plab, uzoq yo'l bosib kelayotgan mo'g'ul qo'shiniga chegara bo'yidayoq hal qiluvchi zarba berish to'g'risida yagona va harbiy jihatdan haq fikrni bildirdi. Shahzoda Jaloliddin ham aslida shu fikrga qo'shilgan edi. Lekin Xorazmshoh sarkardalariga, ayniqsa qipchoq harbiylariga ishonchsizlik bilan qarar, katta qo'shinni bir joyga to'plashdan, qo'shin yig'ilganda esa o'zini taxtdan ag'darib tashlashlari mumkin ekanligidan cho'chir edi. Shuning uchun sulton va uning onasi tazyiqi bilan Kengash mudofaa usuliga o'tishni ma'qul deb topdi. Jami 450 taga yaqin shahar (qal'a) va viloyatlardan iborat bo'lmish davlatda, qo'shin katta jangga kirib vatan sharafini himoya qilish o'rniga shahar va qal'alarga bo'lib tashlandi. Ba'zi markaziy shaharlar, jumladan Buxoro va Samarqand mudofasini mustahkamlash zarur degan fikrga kelindi, xolos. Ammo bu mudofaa ham yaxshi tashkil etilmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "Islom tarixi" -T.: Hilol Nashr, 2022. 173-174 b.
2. R.E. Xoliqova "O`zbekiston tarixi" -T.: Turon Iqbol, 2020. 150 b.
3. R.E. Xoliqova "O`zbekiston tarixi" -T.: Turon Iqbol, 2020. 153-154 b.
4. R.E. Xoliqova "O`zbekiston tarixi" -T.: Turon Iqbol, 2020.151-152 b.